

A BIBLIAI AKCENTUSOK EREDETE ÉS FUNKCIÓJA

I. Az interpunkciós, illetve zenei jelek kialakulása

Bár a Kr. u. 5. századig még bizonyos versek körülhatárolásáról, illetve a versek helyes értelmi tagolásáról megoszlottak a vélemények¹, a Talmud összességében mégis azt bizonyítja, hogy e tartalmi egységek határait a szóbeli hagyomány már jóval a masszoréták fellépése előtt kijelölte.² Az akcentusok interpunkciós jelekként arra szolgáltak, hogy a szöveg helyes értelmi tagolását – amikor a bibliai kéziratokkal kapcsolatban a hagyomány ezt lehetővé tette – immár írásban a bibliai kódexekben is megjelenítsék. Feladatuk abban állt, hogy jelezzék: mely szavak tartoznak nyelvtanilag vagy tartalmilag szorosabban össze, s hol kezdődik egy újabb tartalmi vagy szerkezeti egység, amit a zsinagógai felolvasásnál, illetve a szöveg helyes értelmezésénél figyelembe kell venni. Erre a funkciójukra utal az akcentusok régebbi, héber elnevezése is: a טַעַם – טַעַמֵי שְׁמוֹנֵי עֶשְׂרִים szó ugyanis „értelmet”, illetve „értelmi egységet” jelent.³

A babiloni Talmudból tudjuk (Megilla 32a), hogy a Misna, valamint a zsinagógai istentiszteleteken a bibliai szakaszok felolvasása⁴ a Kr. u. 2. században már egyfajta kantilláló, éneklős előadásmód formájában történt; nem kizárt azonban, hogy ez a szokás a legősibb időkig visszanyúl. A Szentírás szövegéhez társuló „Sprechgesang” kezdetben

¹ Lásd a Babiloni Talmudban Chagiga 6b, ahol az Ex 24,5 helyes tagolása a vita tárgya, Jóna 52a, ahol a Gen 4,7; 49,7; Ex 17,9; 25,34; Deut 31,16 értelmi tagolása a kérdés, vagy Menachót 27b, ahol a Lev 16,2 tagolása körül folyik a vita; ezekhez lásd ACKERMANN, *Accentuation*, 26–28. Az Ex 25,34 (par. 37,20) kétféle lehetséges szövegbeosztását a Septuaginta, illetve a Targum is dokumentálja, lásd WICKES, *Prose Books*, 131.

² bab Nedarim 37ab; Megilla 3a.12a; jer Megilla 74d,47–50, a kérdéshez és ezen talmudi helyek interpretációjához lásd ACKERMANN, *Accentuation*, 18–30; DOTAN, *Masorah*, 1412k. Másképp pl. WERNER, *Sacred Bridge I*, 111–113.410–431, aki szerint ezeken a helyeken a Talmud ugyan még nem a későbbi akcentusokra, de a szóbeli hagyomány szintjén rögzített értelmi egységek helyett már írásban is jelölt valamiféle „ős-akcentusokra” („Ur-accents”) gondolt.

³ SPANIER, *Akzente*, 11k; COHEN, *System of Accentuation*, 2.

⁴ A kérdés liturgia-történeti aspektusaihoz lásd WERNER, *Sacred Bridge I*, 50–101.

⁵ WERNER, *Sacred Bridge I*, 110, szerint a szokás jóval időszámításunk előtt meghonosodhatott. Ugyanígy REVELL, *Oldest Evidence*; uő., *Punctuation and Chant*, 182.196k, aki kimutatja, hogy egy, a Kr. e. 2 századból származó Septuaginta kézirat (John Rylands Library 458 = Papyrus 957) a későbbi héber elválasztó akcentusoknak megfelelően szóközökkel tagolva hozza a Tórát, egy Barthélemy által publikált, a Kr. u. 1. századból származó Septuaginta töredék pedig hasonlóan tagolja a Kispróféták szövegét. A kantilláló előadásmód szokását egy megjegyzésében Kr. u. 400 körül Hieronymus (Kr. u. 342–420) is megerősíti; a kérdéshez lásd LAZARUS, *Tiberian*

talán éppen az értelmi tagolás memorizálására, illetve a pontos felolvasás megkönnyítésére szolgálhatott, s mint ilyet először a gyermekek oktatásában alkalmazhatták.⁶ A szöveg „dallamát”, akárcsak az értelmi tagolását, hosszú ideig szintén csak szóban hagyományozták. Megtanulását az oktatók azzal segítették, hogy a felolvasást – ősi egyiptomi, görög, majd kopt és római szokások analógiájára⁷ – a szolmizációs kézjelekhez hasonló jelzésekkel kísérték (lásd Berakót 62a; Erubín 21b⁸). A cheironomíának ez a szokása a zsidóságon belül a középkorra Európában, majd Ázsiában fokozatosan kihalt,⁹ a jemeni zsidóság körében azonban egészen a modern korig fennmaradt.¹⁰

A helyes felolvasás biztosítása érdekében a zsidóságnak tehát egy olyan jelrendszerre volt szüksége, mely segít a szöveg helyes értelmi tagolásában, ugyanakkor a kantilláló előadásmódhoz is megadja a szükséges támpontokat. Ezt a kettős funkciót hivatott betölteni a bibliai akcentusok rendszere.¹¹

Graphic Accentuation, 278k; WERNER, *Sacred Bridge I*, 102–127; AVENARY, *Music*, 577; RAJECZKY, *Mi a gregorián?*, 15–18; WERNER, *Sacred Bridge II*, 51–72.

⁶ ACKERMANN, *Accentuation*, 85k; JAPHET, *Accente*, 167k; LAZARUS, *Tiberian Graphic Accentuation*, 279; GOSHEN-GOTTSTEIN, *Tiberian Bible Text*, 94k, láb. 54; COHEN, *System of Accentuation*, 3, a szöveg megóvásában betöltött szerepéhez lásd még CHRISTENSEN, *Metrical Refrains*, 33.

⁷ E párhuzamokhoz lásd HICKMANN, *Handzeichen*; WERNER, *Sacred Bridge I*, 107k; WAGNER, *Neumenkunde*, 16k.

⁸ Ez utóbbi helyen a $\text{סְמִיךְ טַבְעִי טְוִיבִי}$ kifejezés a kutatók többsége szerint ezekre a kézjelzésekre vonatkozik, nem pedig, ahogy azt SPANIER, *Akzente*, 115; WERNER, *Sacred Bridge I*, 110–113, majd DOTAN, *Masorah*, 1413; uő., *Chronology of Hebrew Vocalization*, 96–98, felveti, az akcentusok írásos jelölésére. Így nézetük, miszerint az akcentusok írasa talán már a negyedik század első felében megkezdődött volna, támasz nélkül kell, hogy maradjon, lásd WICKES, *Prose Books*, 2.9; ACKERMANN, *Accentuation*, 21k, majd Dotan ellen CHIESA, *Biblical Pointing*, 37; YEIVIN, *Tiberian Masorah*, 163k.

⁹ Rasi (Kr. u. 11. sz.) a szokást már olyan kuriózumként írja le, amit ő csak Izraelből érkezett felolvasóknál látott, lásd DOTAN, *Masorah*, 1413.

¹⁰ Ehhez, valamint a cheironomía kérdéséhez lásd COHEN, *Cantillation*; LAZARUS, *Tiberian Graphic Accentuation*, 291; WERNER, *Sacred Bridge I*, 107–109; WAGNER, *Neumenkunde*, 16k; HERZOG, *Masoretic Accents*, 1098–1103, valamint LEVIN, *Chironomy*, 59–62.

¹¹ Az akcentusok eredetével kapcsolatban megoszlik a kutatók véleménye arról, hogy az interpunkció vagy a zenei funkció volt-e az elsődleges, illetve e kétféle funkció közül melyiket illeti meg kronológiai szempontból az elsőbbség. Míg korábban – a mai zsinagógai gyakorlat hatására – a zenei jellegnek adtak elsőbbséget (így DAVIDSON, *Outlines*, 3k; WICKES, *Prose Books*, 1k.12k; COHEN, *Cantillation*, 537, újabban REVELL, *Ekphonic Neumes*, 142kk), addig ma a kutatók többsége az értelmi, illetve retorikai tagolásban betöltött szerepet tekinti elsődlegesnek és korábbiak (lásd MARGOLIS, *Accents in Hebrew*, 149; ACKERMANN, *Accentuation*, 26kk; PRAETORIUS, *Herkunft der hebräischen Accente*, 12; SPANIER, *Akzente*, 11–17.53.110k; COHEN, *System of Accentuation*, 3; WERNER, *Sacred Bridge*, 106k.410–412; uő., *Music of post-biblical Judaism*, 317; LAZARUS, *Tiberian Graphic Accentuation*, 280kk; DOTAN, *Masora*, 1412.1437). A szír akcentusok fényében, ahol e két funkció, úgy tűnik,

A középkori elképzeléssel szemben, miszerint e jelek, akárcsak a magánhangzók, magára Mózesre, illetve Ezsdrásra és embereire mennének vissza¹², a kutatók többsége ma úgy gondolja, hogy a tágabb értelemben vett masszóra részeként az akcentusok rendszere valamikor a Kr. u. 600 és 750 között alakulhatott ki.¹³ A jelölésükre Babilonban használt betűjelek, illetve a Palesztinában alkalmazott pontok a magánhangzókkal szemben mindkét masszoréta iskolában az akcentusok kronológiai elsőbbségére utalnak.¹⁴ A korai palesztinai kéziratok a magánhangzókat még csak a kétes esetekben jelölték, az elválasztó akcentusokat azonban, ha sokáig még nem is egységes szabályok szerint, de jóval sűrűbben alkalmazták; ez szintén azt bizonyítja, hogy az akcentusok már a magánhangzó-jelek előtt megjelenhettek.

Ugyanezt a tényt támasztják alá azok az ún. „shorthand” kéziratok is, melyek a bibliai szöveget lerövidítve hozzák: minden vers kezdő szavát teljesen kiírják, utána azonban csak néhány jellegzetes szó kerül egy-két

kezdetől fogva együtt jelentkezett, a kérdés tárgyát veszíti. (Lásd így már nyomtatékkal DAVIDSON, *Outlines*, 10, majd PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 10k.) REVELL, *Ekphonic Neumes*, 141k, ugyanebben az értelemben jogosan hangsúlyozza, hogy egy egyszerűbb interpunkciós rendszerből egy összetettebb zenei rendszer felé történő fejlődésnek a korai kéziratokban semmiféle jelét sem találjuk.

¹² E zsidó, illetve keresztyén tradícióhoz, e tradíció feladásához, majd a protestáns egyházakon belüli reneszánszhoz, s végül ismételt, ezúttal végleges elutasításához lásd GINSBURG, *Life of Elias Levita*, 44–63; ACKERMANN, *Accentuation*, 6–13; CHIESA, *Biblical Pointing*, 5–8.

¹³ A *terminus a quo* Kr. u. 600 tájéka, a Babiloni Talmud lezáródásának ideje lehet. A Talmud ugyanis még semmit sem tud a mássalhangzós szövegbe beleírt magánhangzókról, akcentusokról vagy margószerű megjegyzésekről; Hieronymus még szintén úgy tudja, hogy a korabeli zsidóság nem alkalmazott ilyen jeleket (WICKES, *Prose Books*, 5). A *terminus ad quem* ugyanakkor Kr. u. 750 lehet. A kairói genizából előkerült néhány töredék, ami már a palesztinai pontációs rendszert tartalmazza, a Kr. u. 8. vagy a 9. századból származik (lásd KAHLE, *Kairoer Genisa*, 79–82; YEIVIN, *Tiberian Masora*, 123.164; KELLEY, *Die Masora*, 18), a legkorábbi datálással ellátott kódex, a kairói prófétakódex pedig Kr. u. 895-ből már a magánhangzós- és akcentusjelek egyik rendszerének teljes kifejlődését dokumentálja. Az első korai masszoréták, akiről értesülünk, a nyolcadik század második és a kilencedik század első felében élhettek (lásd DOTAN, *Masora*, 1416). Feltételezve, hogy a kész rendszerek fokozatosan születtek meg, illetve nyertek elismerést, a masszórának a bibliai tekercekből való megjelenésével valamikor Kr. u. 600 és 750 között kell számolnunk; források híján az időpont további leszűkítése aligha lehetséges. Így GINSBURG, *Introduction*, 462; CHIESA, *Biblical Pointing*, 37; YEIVIN, *Tiberian Masorah*, 163–165; KELLEY, *Die Masora*, 17; PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 10. Másképp korábban WICKES, *Prose Books*, 5–8, aki a Kr. u. 6–7. századra gondolt, majd újabban DOTAN, *Chronology of Hebrew Vocalisation*, 89–92; uő., *Masora*, 1416k, akik szerint a héber akcentus-rendszer megjelenése nem lehet későbbi a Kr. u. 7. századnál. Érveik ellen lásd CHIESA, *Biblical Pointing*, 37.

¹⁴ DOTAN, *Chronology of Hebrew Vocalisation*, 92–95; REVELL, *Punctuation and Chant*, 181.

mássalhangzóival jelölésre.¹⁵ E palesztinai és babiloni kéziratok a verseknek mindig azokat a szavait hozzák lerövidítve, amelyek a fontosabb elválasztó akcentusokat hordozzák, s ezeket az akcentusokat ki is írták az adott mássalhangzók fölé. A magánhangzókat csak elvéve, a legszükségesebb helyeken jelölték, mint ahogy a mássalhangzós szöveg helyes olvasását is csak a félreérthető helyeken tartották fontosnak a kérdéses mássalhangzók kiírásával jelölni. A „shorthand” kéziratok tehát elsősorban a helyes kantillálás, illetve értelmi tagolás vázát kívánták egyfajta gyakorló kézikönyvként a kántorok, majd később a punktátorok számára megadni.¹⁶

A héber akcentusok eredetét Spanier szerint Babilóniában kell keresnünk.¹⁷ Kahle szerint azonban a babiloni rendszer ugyan bizonyos elemeiben valóban egyszerűbb, mint a palesztinai, a fejlődés kiindulási pontjának azonban mégis a palesztinai rendszernek kellett lennie. Babilóniában ugyanis az akcentusokat az akcentusok nevéből előállt betűk, illetve betűtöredékek jelölték. A palesztinai rendszer pontokból és vonalakból álló akcentus-jeleit a babiloni masszoréták túl bonyolultnak, illetve a magánhangzók punktációjától nehezen elkülöníthetőnek tekinthették, s ezért az akcentusok jeleit a Palesztinából átvett nevek rövidítésére cserélték. Miután a babiloni akcentusok megszűntek, maga a palesztinai rendszer is továbbfejlődött: előbb újabb elválasztó akcentusokat alkottak, majd az összekötő akcentusokat is bevezették; ezek a babiloni rendszer régebbi változatába még nem kerülhettek bele.¹⁸ A mára egyeduralkodóvá vált tibériási rendszert elsősorban a palesztinai rendszer továbbfejlődésének tekinthetjük.¹⁹

Csupán a bibliai szöveg értelmi tagolására néhány egyszerű elválasztó akcentus is elegendő lett volna. Csakhogy a kantilláció dallamívének jelölése érdekében ezekből az elválasztó akcentusokból is több fajtára volt szükség. Ráadásul a dallamjelzés érdekében a szöveg azon pontjaira is akcentusokat kellett befűzni, ahol maga az értelmi tagolás ezt nem indokolta volna. Az elválasztó akcentusok mellett így születtek meg először a palesztinai, majd később a tibériási rendszerben is a nem elválasztó, azaz összekötő akcentusok.²⁰

¹⁵ E kéziratokhoz lásd Neubauer és Friedländer első publikációit követően KAHLE, *Beiträge*, 273kk; uő., *Masoreten des Westens II*, 31*–35*.88–95; YEIVIN, *Babylonian Fragment*, 120kk; REVELL, *New Biblical Fragment*; uő., *Palestinian MSS*, a kérdéshez összefoglalóan lásd YEIVIN, *Tiberian Masora*, 10k.

¹⁶ Lásd REVELL, *Palestinian MSS*, 153kk.

¹⁷ SPANIER, *Akzente*, 63–109.143.

¹⁸ Kahle, in: BAUER – LEANDER, *Historische Grammatik*, 140k.

¹⁹ A tibériási rendszernek a palesztinai akcentus-rendszertől való függéséhez, illetve a két rendszer közös gyökeréhez lásd Kahle, in: BAUER – LEANDER, *Historische Grammatik*, 141, újabban pedig REVELL, *Relation*, 87–97.

²⁰ Lásd KAHLE, *Masoreten des Westens II*, 42–45; uő., *Der Alttestamentliche Bibeltext*,

Az akcentus-rendszer megalkotásához a zsidó masszoréták számára mintaként a szír bibliai kéziratokban a Kr. u. 5. századtól megjelenő akcentusok kínálóztak.²¹ Ezek a pontokból álló jelek egyrészt utasítást adtak a szöveg helyes értelmi tagolására. Ugyanakkor az akcentusok egyik része a sorok fölött, másik része a sorok alatt, míg harmadik része a szöveg mellett a sorban állt, hogy pozíciójuk révén a recitálás során éneklendő dallam emelkedő, süllyedő vagy stagnáló dallamivét is jelezhessék.²² A régebbi héber nyelvtanok még szintén az ennek megfelelő három kategóriába sorolták az elválasztó akcentusokat.²³ A szír hatás a héber akcentus-rendszerre ma már a kutatók többsége számára nyilvánvaló.²⁴

A prózai szövegek helyes retorikai előadásának biztosításához – a klasszikus görög hangírástól függetlenül²⁵ – a bizánci Arisztofánész már Kr. e. 200 körül megalkotott bizonyos jelzéseket.²⁶ Ez az ún. görög *prozódia*-rendszer, melynek jelei négy kategóriába sorolhatóak. Az első csoport (*tonoi*) három jele a hangmagasságot szabályozza: egy a magas/emelkedő (*oxeia – acut*), egy a mély/süllyedő (*bareia – gravis*), egy pedig a közbülső hangmagasságot, illetve annak leszálló jellegét jelölte (*periszpómené – circumflex*). Második csoportjuk két jele a magánhangzó hosszúságát, illetve rövidségét adta meg (*chronoi*), harmadik csoportjuk a szókezdő *spiritus asper/lenis* kérdésében igazított el (*pneumata*), míg a negyedik csoport (*diasztolé* vagy *pathé*) három tagja

238; DOTAN, *System of Accentuation*, 39.59. A babiloni rendszerben az összekötő akcentusok majd csak utólag, a tibériási rendszer hatására jelennek meg, lásd (WICKES, *Prose Books*, 142–150, nézetét cáfolva) KAHLE, *Masoreten des Ostens*, 160k.171k.

²¹ A korai szír akcentusokhoz lásd SEGAL, *Accents in Syraic*, 58–77; HUSMANN, *Akzent-schriften*, 268–270; a kelet-szír rendszerhez lásd még WEISS, *Zur ostsyrischen Laut- und Akzentlehre*, 27–64.

²² SEGAL, *Accents in Syraic*, 67–77.

²³ A kérdéshez lásd WICKES, *Prose Books*, 13k, illetve e hármas tagolású rendszer rekonstrukciójának kísérletéhez LAZARUS, *Tiberian Graphic Accentuation*, 283–291.

²⁴ A szír akcentusoknak a héber rendszerre gyakorolt hatásához lásd DAVIDSON, *Outlines*, 21.34; WICKES, *Poetical Books*, 1; SPANIER, *Akzente*, 112–114; KRISTIANPOLER, *Masorah and Masorites*, 400; MORAG, *Vocalisation Systems*, 17.46.47k; MARGOLIS, *Accents in Hebrew*, 157; KAHLE, *Masoreten des Ostens*, 168k; uő., *Der Alttestamentliche Bibeltext*, 233; ROBERTS, *Tiberian Massoretic Text*, 14; WERNER, *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 340k; uő., *Sacred Bridge*, 358k; HUSMANN, *Akzent-schriften*, 268.270; YEIVIN, *Tiberian Masorah*, 164k, valamint SEGAL, *Accents in Syraic*, 62k.120k.

²⁵ Ebben az ókori görög hangjegyzési rendszerben a szöveg felett megfelelő betűkkel jelezték minden egyes szótag hangmagasságát, s ebbe később, utólag integrálták a szöveg tagolását segítő interpunkciós jelzéseket (a rendszer ismertetéséhez lásd WAGNER, *Neumenkunde*, 2k). Ez a rendszer azonban a Kr. u. 7. századra teljesen feledésbe merült, így nem képezhette előzményét sem a lentebb ismertetésre kerülő görög prozódia-rendszernek, sem a szír vagy a héber akcentusoknak (lásd WERNER, *Sacred Bridge*, 358k.410k.424).

²⁶ Lásd LAUM, *Das Alexandrinische Akzentuationssystem*, 114–118.

a szöveg értelmi tagolását jelezte (*apostrofosz – apostrophus, hüfen – coniunctio, diasztolé – separatio*).²⁷

A görögül beszélő zsidóság a rendszert nem vette át. A Septuaginta-kéziratokban a bibliai szöveget a liturgiai felolvasás megkönnyítése érdekében ugyan már a Kr. e. 2. században szóközökkel értelmi egységekre tagolták, sőt, e tagolásnak akár egy hármas hierarchiáját is alkalmazhatták. *Prozódia*-jeleket azonban nem írtak a szöveghez; legfeljebb a margón hozták a nagyobb egységek bekezdés-jelét (*paragraphos*), s a szóközöket erősítették meg, illetve helyettesítették a szövegbe berajzolt pontokkal.²⁸ Alexandriai Kelemen a Septuaginta-kéziratokban már látott „akcentusokat” – ide vonatkozó megjegyzése minden bizonyynal ezekre a pontokra vonatkozik.²⁹ A korai keresztyén Septuaginta-kódexek közül például a Codex Alexandrinus (Kr. u. 5. sz.) szintén ezt az eljárást követi, amikor a bibliai szöveget néhány verses bekezdésekre, a verseket pedig pontokkal 4–5 értelmi egységre tagolja.³⁰

A görög *prozódia*-rendszer erősen leegyszerűsített változatát – a késő római nyelvészek és rétorok közvetítésével – az Ószövetség korai latin fordítása, az Itala is átvette, majd a Septuagintában látott pontokra hivatkozva a Vulgata szövegén maga Hieronymus is³¹ alkalmazta azt. A jelek a latin egyházban az interpunkció erősségét jelző fenti, lenti, illetve középső pont formájában (*positurae*) egészen a Kr. u. 11. századig használatban maradtak, miközben a Kr. u. 6–7. századtól négy, a dallamívre vonatkozó jellel kiegészülve egyfajta *lekció-írás* fejlődött ki belőlük. Ezt az eljárást végül a Kr. u. 10. századtól fokozatosan a bizánci egyháztól átvett neuma-írás váltotta fel.³²

A görögül beszélő egyházakban a Kr. u. 9. századtól ismertek olyan kéziratok, amelyek – részben a korábbi *prozódia*-rendszerre épülve – új, *ekfónétikus* jelekkel segítették a szent szövegek recitálás felolvasását.³³

²⁷ A kérdéshez lásd LAUM, *Das Alexandrinische Akzentuationssystem*, különösen 119–142.327–452; WAGNER, *Neumenkunde*, 18–20; HANDSCHIN, *Akzent*, 261k; WELLESZ, *Byzantine Music*, 249–260; ZAMINER, *Prozódia*, 159k.

²⁸ Az eljáráshoz lásd REVELL, *Oldest Evidence*; uő., *Punctuation and Chant*, 182–188.

²⁹ Alexandriai Kelemen megjegyzéséhez (Stromata III/4, 5) lásd WERNER, *Sacred Bridge*, 112k.

³⁰ REVELL, *Punctuation and Chant*, 187k.

³¹ Lásd Hieronymust az Ezékiel könyvéhez és a Zsoltárokhoz írt előszavában (a kérdéses részletekhez lásd WAGNER, *Neumenkunde*, 83k).

³² WERNER, *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 343–351; uő., *Sacred Bridge*, 112k.414–421; HUSMANN, *Akzentschriften*, 273; WAGNER, *Neumenkunde*, 20.83–94.

³³ Lásd PRAETORIUS, *Herkunft der hebräischen Accente*, 2; WELLESZ, *Paläographie der byzantinischen Musik*, 386; ENGBERG, *Greek Ekphonic Neumes*, 38k; YEIVIN, *Tiberian Masorah*, 165. A legkorábbi, ekfónétikus jelekkel ellátott kézirat, a Codex Ephraemi Syri ugyan a Kr. u. 5. századból származik, maguk a jelölések azonban nyilvánvalóan későbbiek benne, lásd az idézett szerzőket az adott helyeken. Mindenesetre mivel a 9. századi kéziratok már egy teljesen kifejlesztett rendszert hoznak, ezért annak

Ebben a bizánci rendszerben bizonyos interpunkciós jelzések a helyes értelmi tagoláshoz nyújtottak segítséget, a szöveg kantilláló felolvasásához pedig külön jeleket alkalmaztak: ez utóbbiak közül a három leggyakoribb a magas, mély, illetve középső hangmagasságot hivatott, ismét csak fix hangsorok rögzítése nélkül, megadni.³⁴

Praetorius szerint a masszoréta akcentus-rendszer ebből a bizánci *ekfónétikus* jelrendszerből fejlődött ki.³⁵ Csakhogy kronológiai okokból legfeljebb a két rendszer párhuzamos fejlődését feltételezhetjük, ráadásul semmit sem tudunk a helyről, az időről és a körülményekről, amikor és ahol egy közvetlen átvétel megtörténhetett volna.³⁶ Így annak a lehetősége, hogy a görög *prozódia*-rendszer, illetve a bizánciak későbbi *ekfónétikus* jelrendszere közvetlenül hatott volna a héber akcentusok kialakulására, nem zárható ki ugyan teljesen, de az talán mégsem valószínű; a kutatók leginkább a *prozódia*-rendszernek a szír akcentus-rendszerre gyakorolt hatását feltételezik.³⁷

kialakulását időben nyilvánvalóan korábbra kell helyeznünk.

³⁴ Lásd PRAETORIUS, *Herkunft der hebräischen Accente*, 1–41, valamint C. HØEG, *La Notation ekphonétique*, MMB Subsidia I, Copenhagen, 1935 (ismerteti: REVELL, *Ekphonic Neumes*, 158–161); WELLESZ, *Byzantine Music*, 247kk; uő., *Die byzantinischen Lektionszeichen*, 527kk; WAGNER, *Neumenkunde*, 21–29; HUSMANN, *Akzentschriften*, 271–273. A rendszer örmény változatához lásd WAGNER, i.m., 29k.

³⁵ PRAETORIUS, *Herkunft der hebräischen Accente*, 41kk, bár tegyük hozzá, figyelmet érdemlő érvei leginkább az interpunkciós jelzésekből táplálkoznak. Nézetét átveszi KITTEL, *Notwendigkeit und Möglichkeit*, 78–80. ENGBERG, *Greek Ekphonic Neumes*, 39.49, szintén közvetlen összefüggést lát a görög és a bibliai héber (tibériási) rendszer között.

³⁶ WERNER, *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 338–340; uő., *Sacred Bridge*, 412k. LAZARUS, *Tiberian Graphic Accentuation*, 280, szerint egy ilyen átvétel – s ehhez tegyük hozzá: liturgiai közeledés – már csak a bizánci állam-egyház és a zsidóság korabeli ellenséges viszonya miatt is eleve kizárható.

³⁷ SEGAL, *Accents in Syraic*, 62k.120k, szerint a görög hatás a 7. századtól a nyugat-szír akcentus-rendszer fejlődésében kimutatható, de maga a korai szír rendszer a görögtől függetlenül jött létre. SPANIER, *Akzente*, 112–115, valamint REVELL, *Palestinian Pointing*, 197–200, a héber akcentusok vonatkozásában ugyan a görög és a szír hatás lehetőségét nem zárja ki, de mégis úgy látja, hogy egymástól független fejlődésről, nem pedig közvetlen függésről van szó. WAGNER, *Neumenkunde*, 31, szerint bizonyos fokú rokonság a héber akcentusok és a bizánci *ekfónétikus* írás között ugyan tagadhatatlan, de a héber rendszernek a görögtől való függése végső soron bebizonyíthatatlan. REVELL, *Ekphonic Neumes*, 158–161, szerint a görög rendszer a rabbinikus irodalom önálló akcentus-rendszerével mutat alapvető szerkezeti hasonlóságot, így szerinte a kettő egy közös töről, méghozzá a szír akcentusok rendszeréből származik. A héber *bibliai* akcentusokat azonban – ENGBERG nézetét visszautasítva – önálló fejlődés eredményének tekinti (REVELL, *Ekphonic Neumes*, 161k), míg a masszoréta szövegnek a pauzális formák által kínált, a későbbi akcentusokkal nem mindig egybevető tagolásában a görög, illetve rabbinikus rendszer maradványát látja (REVELL, *Punctuation and Chant*, 193–196). WERNER, *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 336.340–343; uő., *Sacred Bridge*, 111–113.410–431, a szír, a bizánci, a héber és a latin akcentusokat, illetve ekfónétikus jeleket egy közös őstől, a „common Uraccents”

A szöveg tagolásának fő elve a *dichotómia*. Ennek az elvnek a kimunkálása – a 17. századig visszanyúló keresztyén előzményekre építve – alapvetően Wickes nevéhez köthető.⁴⁰ E szerint az elv szerint az akcentusok segítségével a masszoréták először megfelezték a verset (*dichotomy*), majd az így kapott két fél-verset két újabb jellel négy negyed-versre bontották, a negyed-verseket ismét kettéválasztották, stb. – a felosztást addig folytatva, amíg a szakasz értelmi tagolása ezt megkívánta, illetve amíg a rendelkezésre álló elválasztó akcentusok azt lehetővé tették (*continuous dichotomy*). Nagyon hosszú versek esetében előfordulhatott, hogy a tagolást nem tudták a legapróbb részletekig végigvinni, mert elfogytak a rendelkezésre álló elválasztó jelek. Az egyes egységek határainak kijelölése természetesen a liturgiai felolvasás szempontjai alapján történt, s ahol csak lehetett, az elválasztó akcentusok alapvetően a szöveg logikai, mondattani egységeinek határait követték.

A dichotómia elvének megfelelően az elválasztó akcentusok között egy világos hierarchia uralkodik. Egyes jelek a versek felezésére, mások felezésére és negyedelésére, megint mások csak negyedelésére és nyolcadolásra használatosak.

A reneszánsz kortól kezdve a keresztyén, majd a zsidó munkák az elválasztó akcentusokat négy csoportba osztották: ahogy egy birodalom tartományokra, a tartományok országokra, az országok országrészekre stb. tagolódnak, s mindegyik közigazgatási egységnek megvan a maga, felettesei alá beosztott vezetője, ugyanúgy a bibliai versek is egyre kisebb szövegrészekre tagozódnak, melyeknek mindnek megvan a maga egyre alacsonyabb rangú vezetője, azaz elválasztó hangsúlyjele.⁴¹ Ez a beosztás – a prózai elválasztó akcentusok esetében – a következő:

⁴⁰ WICKES, *Poetical Books*, 24–53; uő., *Prose Books*, 29–43, a kutatástörténeti előzményekhez lásd DOTAN, *Prolegomenon*, XVI, valamint maga WICKES, *Poetical Books*, 38, láb. 1. Újabban PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 40–47.141.172–185, kétségbe vonja ennek az elvnek az érvényességét; érvei azonban összességében nem túl meggyőzőek.

⁴¹ Így újabban JAPHET, *Accente*, 6k, a kérdés kutatástörténetéhez lásd DOTAN, *Prolegomenon*, IX–XII.XV. A korai zsidó munkák az elválasztó akcentusokat még nem így, hanem kizárólag zenei jellegük alapján csoportosították, lásd WICKES, *Prose Books*, 13k.

- I.: *imperatores* („császárok”): *szillúq*, *'atnáh*
 II.: *reges* („királyok”): *sz^ególtá'*, *salselet*, *záqéf parvum*, *záqéf magnum*, *ti^fhá'*
 III.: *duces* („fejedelmek”): *r^eví'a⁴²*, *zarqá'*, *pastá'*, *j^etív*, *t^evír*
 IV.: *comites* („grófok”): *pázér*, *pázér magnum*, *t^elísá' magnum*, *geres*, *g^erásajim*, *l^egarméh⁴³*.

Ez a régebbi beosztás, attól eltekintve, hogy a *szillúq* és az *'atnáh* egy szinten szerepel benne, nem áll ellentétben Wickes dichotómia-rendszerével.⁴⁴ Az egyes kategóriákba besorolt akcentusokban ugyanis az a közös, hogy az általuk lezárt szakaszt mindig csak a közvetlenül utánuk következő kategória akcentusai tagolhatják tovább: így az első kategóriával lezártat csak a második csoportban lévő, de nem a harmadikban, a második csoportban álló akcentusokkal lezárt szakaszt csak a harmadikban állók bonthatják tovább, de nem a negyedikben stb.

A rendszer megértéséhez fontos tudnunk azt, hogy számos akcentus lényegében ugyanannak az elválasztónak bizonyos, speciális esetekben fellépő változata. Így a *záqéf* egy-egy változata a *sz^ególtá'*, a *salselet*, a *záqéf parvum* és a *záqéf magnum*, ezen belül a *sz^ególtá'* a *salselet* egyik variációja. A *pastá'* egyik változata a *j^etív*, a *pázéré* a *pázér magnum* és a *t^elísá' magnum*, s végül a *geresé* a *g^erásajim*. Ezeknek a változatoknak a létét általában zenei okok, illetve az ezek mögött álló bonyolult hangtani és hangsúlyozási szabályok indokolják. (A folytatásban a * jel az adott akcentust az itt felsorolt variációival együtt jelöli.)

Ezt tudva világossá válik, hogy minden szint tagolására alapvetően két akcentus szolgál: egy a magasabb szintű akcentushoz közelebbi tagolásra, egy másik pedig attól a vers eleje felé távolabbira. Az egyes szinteken e kettős tagolás rendszerint ugyanazokkal az akcentusokkal történik, a második szinten mindenesetre valamennyi akcentusnak megvan a maga saját közelebbi alárendelt akcentusa⁴⁵:

⁴² A *r^eví'at* gyakran még a II. csoporthoz sorolják, e nézetekhez lásd PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 26k.

⁴³ Lásd YEIVIN, *Tiberian Masorah*, 168k, valamint lényegében ugyanígy PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 27. Az egyes szinteken belül ők mindenesetre néhol más sorrendben hozzák az akcentusokat: mi ezeket az egymáshoz viszonyított hierarchiájuk szerint közöljük. E hierarchiához lásd KUSTÁR, *Az Ószövetség szövege*, 38–40.

⁴⁴ Wickes ugyan több helyen e beosztás tarthatatlanságát hangsúlyozza (WICKES, *Prose Books*, 14k.58; uő., *Poetical Books*, 11.), máshol azonban – a dichotómia szabályaira hivatkozva – lényegében ugyanezeket a csoportokat különíti el (WICKES, *Prose Books*, 92).

⁴⁵ Így alapvetően PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 29k, bár a III. (ott IV.) szinttől Wickes alapján lényeges eltérésekkel.

	A	B	C
Rang	Elválasztó	Közelebbi alárendelt tagolója	Távolabbi alárendelt tagolója
I.	<i>szillúq</i> ' <i>atnáh</i>	<i>ṭifhá'</i>	<i>záqéf*</i>
II.	<i>sz^ególtá'</i>	<i>zarqá'</i>	<i>r^eví'a</i>
	<i>salselet</i>	--	--
	<i>záqéf parvum</i>	<i>pastá'*</i>	<i>r^eví'a</i>
	<i>záqéf magnum</i>	--	--
	<i>ṭifhá'</i>	<i>t^evír</i>	<i>r^eví'a</i>
III.	<i>r^eví'a</i>	<i>(l^egarméh +) geres*</i>	<i>pázér*</i> / <i>t^elísá' magnum</i>
	<i>zarqá'</i>	<i>t^elísá' magnum</i> / <i>geres*</i>	
	<i>pastá'*</i>		
	<i>t^evír</i>		
IV.	<i>pázér*</i>	--	--
	<i>t^elísá'</i> <i>magnum</i>	--	--
	<i>geres*</i>	<i>(t^elísá' magnum)</i>	<i>(pázér*)</i>
	<i>l^egarméh</i>	--	--

E rendszer fontos szabálya, hogy a közelebbi alárendelt tagoló akcentusok (B) alapvetően nem fordulhatnak elő a hozzájuk tartozó, rangban felettük álló erősebb elválasztó (A) nélkül, mint ahogy a távolabbi alárendelt tagoló (C) sem szerepelhet a szövegekben, ha nincs jelen a hozzá tartozó, közelebbi alárendelt tagoló akcentus (B). Azaz például *ṭifhá'* soha nem állhat a versben *szillúq* vagy '*atnáh* nélkül, sem *zarqá'* az azt követő *sz^ególtá'* nélkül. De ugyanígy nem állhat egy versben *záqéf**, ha nincs mögötte *ṭifhá'*, s nem tagolhatja a szöveget *r^eví'a* a mögötte álló *zarqá'*, *pastá'** vagy *t^evír* jelenléte nélkül.⁴⁶

Az azonos szintre besorolt akcentusok között is létezik azonban – és itt tér el Wickes dichotómia-elmélete a korábbi elméletektől – egy hierarchia. A szabály itt ismét egyszerű: mindig a vers elejéhez közelebb álló akcentus jelöli az erősebb tagolást. Azaz egy elválasztó (A) közelebbi alárendelt tagolója (B) mindig gyengébb tagolást jelez, mint ugyanannak az elválasztónak a távolabbi alárendelt tagolója (C), így uralmi területe az előtt mindig véget ér. Ha például az '*atnáh* előtt *ṭifhá'* és *záqéf** egyaránt

⁴⁶ PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 31. Bizonyos speciális esetekben mindenesetre sor kerülhet arra, hogy az egyik akcentust egy másiknak kell helyettesítenie.

szerepel, akkor a *záqéf** jelzi az erősebb, míg a *tifhá'* az egy szinttel gyengébb tagolást; ha a *záqéf parvum* előtt a *pastá'** és a *r^eví'a* is megtalálható, akkor kettejük közül az utóbbi jelzi az erősebb, míg az előbbi az egy szinttel alacsonyabb tagolást.⁴⁷

Két elválasztó hangsúlyjel között a szavak összekötő akcentusokat kapnak. Mivel ezek sohasem állhatnak egyedül, hanem mindig csak egy elválasztó akcentushoz kapcsolódva, s mivel megválasztásukkor a mögöttük álló elválasztó akcentus a meghatározó, ezért מְשֵׁרֵתִי, azaz „szolga, szolgáló” (*servi*) akcentusoknak nevezzük őket.

Az összekötő akcentusok arra hívják fel a figyelmet, hogy az adott szó az utána következő szóval nyelvtani, értelmi vagy mondattani szempontból összetartozik, ezért a szót a következő szótól a felolvasás során nem szabad elszakítani. Az összekötő akcentusok mindig az előtt az elválasztó akcentusok *előtt* állnak, amelynek uralmi területe alá tartoznak.

Az összekötő akcentusok az interpunkció szempontjából mind egyenértékűek: az összekötés erősségének nincsenek fokozatai – még akkor sem, ha több, összetartozó szó esetén úgy is érezhetjük, hogy e szócsoporton belül egyes szavak között nyilvánvalóan erősebb az összetartozás. Nagy számukat ezért egyedül az eltérő zenei értékük indokolja. Talán szintén a zenei jelleggel függ össze, hogy az összekötő akcentusok csak ritkán ismétlődhetnek: a prózai rendszerben például kétszer egymás után csak a *múnaḥ* és a *mér^eká'*, míg háromszor vagy annál többször csak a *múnaḥ* összekötő állhat.

Valamennyi elválasztó akcentusnak megvannak a maga jellegzetes, zenei szempontból hozzájuk illő összekötői, s több összekötő esetén még ezek sorrendje is megszabott lehet.⁴⁸ Az összekötő akcentusoknak tehát a dallam szempontjából is mindig az uralkodó hangsúlyjelhez kell igazodniuk. Némely esetben alternatív módon több összekötő közül lehet és kell választani az adott helyen: ilyenkor szempont lehetett például az alkalmazandó összekötők száma, az adott szavakon a hangsúlyos szótag helye, az, hogy a hangsúlyos szótagot nyílt vagy zárt szótag előzi-e meg, illetve az, hogy ebben a szótagban *s^ewá'* áll-e vagy sem stb.

Vannak elválasztó akcentusok, melyeket pozíciójuk miatt soha nem előzhet meg összekötő akcentus, mások soha nem állhatnak összekötőjük nélkül; a többség azonban összekötővel és a nélkül is szerepelhet. Arra nézve, hogy az adott elválasztó jelet hány összekötő jel előzheti meg, általában nincsenek feszes szabályok: ez az elválasztó jel fajtáján kívül függ a szakasz hosszától, illetve az arra énekelendő dallamtól is. A prózai

⁴⁷ PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 40–47.141kk, mindenesetre ezt kétségbe vonja, s az azonos szintre besorolt elválasztó akcentusokat, azaz ugyanannak az elválasztónak a közelebbi és a távolabbi alárendelt tagolóját egymással egyenértékűnek tekinti.

⁴⁸ Ehhez lásd KUSTÁR, *A héber Ószövetség szövege*, 38–40.48k.

rendszerben minél alacsonyabb szinten szerepel egy elválasztó akcentus, annál több összekötője lehet: a *szillúq*nak csak egy, az *atnáh*nak és a II. szinten álló akcentusoknak kettő, a III. szinten lévőknek három–négy összekötője lehet, míg a leggyengébbek némelyike egytől indulva akár hat összekötőt is kaphat. A zsolttárokban egy elválasztó jelet akár négy–öt összekötő is megelőzhet, a prózai szövegekben viszont előfordulhat, hogy egy adott elválasztó jelhez egyetlen összekötő jel sem kapcsolódik.

Az akcentusok mint interpunkciós jelek alapvetően a szép és helyes liturgiai felolvasást szolgálták. Mégis: pozíciójuk és fajtájuk megválasztása révén a masszoréták saját exegetikai hagyományait, az adott szövegrész szerintük helyes értelmezését is megjelenítették a bibliai szövegben. Az akcentusok ezért az írásmagyarázók számára ma is gyakran jelentős segítséget nyújthatnak.⁴⁹

III. Az akcentusok mint zenei jelzések

Zenei jelként a héber akcentusok a szír rendszerhez hasonlóan nem magukat az egyes hangokat „kottázzák” le pontosan, hanem csupán az adott dallamív irányára, emelkedő vagy süllyedő jellegére, a trillázás szükségességére, vagy pl. az éneklendő dallam tempójára nézve adnak eligazítást.⁵⁰ A rabbinikus kommentárokból megjelenő *הַרְבֵּי הַזֵּן* „hárfajáték, zene; ének” elnevezés az akcentusoknak erre a zenei funkciójára utal.⁵¹ Mint említettük, a kantilláló előadásmód jóval korábbi, mint az azt írásban jelölő akcentusok; ahogy azt néhány akcentus neve és alakja is mutatja, az akcentus-jelek egy része az előadást segítő kézjelek grafikai változataként állhatott elő.⁵²

Azt, hogy a zsinagógákban a masszoréták idején milyen dallamra olvashatták a Szentírást, ma már nem tudjuk megállapítani; legkorábbi dokumentumaink e téren a 16. század nyomtatványai közül származnak. A jelenlegi zsidó liturgiai gyakorlat nyilván későbbi fejlődés eredménye; ezt bizonyítja az a tény is, hogy ezen a téren a hagyomány meglehetősen sokszínű. A ma ismert gyakorlatban minden akcentusnak egy bizonyos, kettőtől akár nyolc, de esetenként akár húsz–huszonkét hangjegyig terjedő hangjegycsoport is megfelel, amire az előadónak az adott szövegrészletet énekelnie kell. Az, hogy az adott zenei jel konkrétan milyen

⁴⁹ A kérdéshez alapvetően lásd KUSTÁR, *Az akcentusok és az exegézis*, 4–14.

⁵⁰ A kérdéshez alapvetően lásd JAPHET, *Accente*, 167kk; HERZOG, *Masoretic Accents*, 1103–1111.

⁵¹ ACKERMANN, *Accentuation*, 2.

⁵² Így általában az ekfónétikus dallamíráshoz Fleischer alapján WERNER, *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 337; WAGNER, *Neumenkunde*, 16–18, a héber akcentusrendszerhez WICKES, *Poetical Books*, 1. oldal, 2. láb.; COHEN, *Cantillation*, 538; LAZARUS, *Tiberian Graphic Accentuation*, 280k; REVELL, *Ekphonic Neumes*, 141, a palesztinai és a tibériási akcentusokhoz egyaránt uó., *Relation*, 93.

hangsört jelöl, függ egyrészt az adott gyülekezet helyi tradíciójától, másrészt ugyanazon a tradíción belül a liturgiai alkalomtól, az adott iratcsoport vagy könyv jellegétől, a könyvön belül az adott szakasz kiemelésének szándékától, sőt az egyes dallamelemek összefüggő dallamívvé való összedolgozásában az előadó egyéni felfogásától is. A legtöbb területen az akcentusok végig megőrizték meglehetősen nagyfokú zenei szabadságukat, s legfeljebb az erős elválasztó, illetve általában az elválasztó akcentusokhoz rendeltek kötött hangsorokat. Leginkább leszábályozottnak a nyugat-askenáz tradíció tekinthető; azonban még itt sem lehet elmondani, hogy minden akcentust külön dallammal, és minden akcentust mindig ugyanazzal a dallammal kellene énekelni.⁵³

IV. A szóhangsúly

A korai babiloni, de még talán a palesztinai masszoréták sem jelölték a bibliai kéziratokban a szóhangsúlyt.⁵⁴ Velük szemben a tibériási iskola egy harmadik funkcióval is ellátta az akcentusokat: pozíciójuk révén jelezniük kellett azt a szótagot, amelyen a szó főhangsúlya nyugszik. Ennek érdekében az akcentusokat a hangsúlyos szótag első mássalhangzója alá vagy fölé illesztették. A tibériási masszoréták által rögzített szabályoknak megfelelően ez általában az utolsó (*ultima*), ritkábban az utolsó előtti (*penultima*) szótag volt.⁵⁵ E harmadik funkciójuk miatt a tibériási rendszer esetében az „akcentus” szót nyugodtan lehet „hangsúlyjelnek” fordítanunk.

Vannak azonban olyan akcentusok, amelyek helye kötött. Ezek a *prepozitív* jelek, amelyek minden esetben a szókezdő mássalhangzó jobb oldalán, a magánhangzótól jobbra állnak, illetve a *posztpozitív* jelek, ame-

⁵³ Lásd a kérdéshez számos példával HERZOG, *Masoretic Accents*, 1100–1111, különösen az összefoglaló táblázatot a 1102. oldalon, illetve COHEN, *Cantillation*, összehasonlító táblázatát az 540–546. oldalakon. A németországi tradíció sokszínűségéhez lásd JAPHET, *Accente*, 169–184.

⁵⁴ Így összefoglalóan KAHLE, *Masoreten des Westens II*, 42; uő., *Der hebräische Bibeltext*, 67. A korai babiloni rendszerben az akcentusok a szavak mögött álltak, így nem jelölhették a szó hangsúlyát; a későbbi, összetett rendszer esetében azonban már gyakran a hangsúlyos szótagon kaptak helyet, lásd KAHLE, *Masoreten des Ostens*, 160.171kk. Dotan szerint ez utóbbi gyakorlat csak azokra a kései kéziratokra jellemző, amelyek már a pontációjukban is egyértelműen a tibériási iskola hatását mutatják (DOTAN, *Masora*, 1441.1445.1453). A palesztinai iskola az akcentusokat ugyan a szavak fölé helyezte, de Yeivin szerint pozíciójuk megválasztásában a szóhangsúly nem játszott szerepet (YEIVIN, *A Palestinian Fragment*, 123). Vele szemben Revell úgy gondolja, hogy a palesztinai kéziratok, ha részben más hangsúlyozási szabályokat is követnek, mint a tibériási kéziratok, alapvetően mégis a hangsúlyos szótagon hozzák az akcentusokat (REVELL, *Placing of the Accent Signs*, 36–42; uő., *Palestinian Pointing*, 166k; uő., *New Biblical Fragment*, 70kk).

⁵⁵ A *penultima* legfontosabb eseteihez lásd MARGOLIS, *Accents in Hebrew*, 150, a hangsúlyozás szabályaihoz általában – a klasszikus héber nyelvtanok mellett – lásd PRAETORIUS, *Über den rückweichenden Accent*.

lyek mindig a szó utolsó mássalhangzója bal felső szélén, a magánhangzótól balra helyezkednek el.⁵⁶ Ezeknek a kötött pozícióknak az alkalmazásával a masszoréták célja az volt, hogy egyrészt két azonos jelű akcentust könnyebben megkülönböztessenek egymástól, másrészt megakadályozzák azt, hogy az adott akcentusokat, illetve a hozzájuk hasonló alakú magánhangzókat és egyéb masszoréta jelöléseket össze lehessen téveszteni egymással.⁵⁷

Kötött pozíciójuk miatt azonban a prepozitív és a posztpozitív akcentusok nem képesek jelölni magát a szóhangsúlyt. Néhány későbbi kézirat, s a régebbi bibliakiadások egy része ezért ezeket a hangsúlyjeleket – váltakozó következetességgel – megismételte a hangsúlyos szótagon. Néhány kézirat egyáltalán nem, a legtöbb kézirat és bibliakiadás pedig csak a posztpozitív *pastá'* esetében alkalmazza ezt az eljárást.⁵⁸ A Codex Leningradensis alapján a BHK és a BHS szintén ezt az utóbbi gyakorlatot követi, s csak a *pastá'* esetében ismétli meg az akcentust a hangsúlyos szótagon.⁵⁹ Kivételnek tekinthetjük e szabály alól például a Gen 48,7 esetét, ahol a posztpozitív *lísá' parvum* a $\text{לִישָׁאֵ} \text{פַּרְוּמ}$ szó hangsúlyos szótagján is szerepel.

V. A prózai és a költői rendszer

Az Ószövetségen belül két külön akcentus-rendszer létezik. A masszoréták a bibliai könyvek többségét, beleértve a prófétai könyveket is, prózai szövegnek tekintették, s ezeket egy egységes, ún. prózai akcentusrendszerrel látták el. Ennek az iratcsoportnak a neve az ide tartozó könyvek száma alapján „Huszoney (XXI) könyv”. A költői szövegnek tekintett Zsoltárok, Példabeszédek könyve és Jób könyvének középső, költői szakasza (Jób 3,3–42,6) ezzel szemben egy másik, önálló, ún. költői akcentus-rendszerrel rendelkezik.⁶⁰ Ezt az iratcsoportot összefoglaló néven „Három könyvnek” nevezzük, jele, illetve emlékeztető szava pedig a héber kezdőbetűk alapján אִשָּׁר vagy אִשָּׁרָה (= „hűség”).

A két rendszer jeleinek körülbelül a fele, 12 akcentus alakja ugyanaz; mivel azonban funkciójuk eltérő lehet, ugyanaz a jel a két rendszerben eltérő elnevezést is kaphatott. Ezen felül mindkét rendszernek megvannak

⁵⁶ Ezekhez lásd KUSTÁR, *A héber Ószövetség szövege*, 37kk.

⁵⁷ KUSTÁR, *A héber Ószövetség szövege*, 30.

⁵⁸ A jelenséghez és annak történeti fejlődéséhez lásd SNAITH, *Prolegomenon*, XXk.

⁵⁹ Lásd pl. Gen 1,2; 1,7; 1,9. A Jer 22,23 és a Hós 8,4 esetében az akcentus megismétlése a hangsúlyos szótagon ugyan elmaradt, itt azonban a BHS szövegkritikai apparátusa szerint a Codex Leningradensis másolási hibájáról lehet szó.

⁶⁰ Jób könyve esetében tehát a prózai elbeszélő keret prózai akcentusokkal van ellátva, s csak a költői dialógus-részek szerepelnek költői akcentusokkal. Mindenesetre a költői részletek közé beágyazott feliratok és a Jób 32,1–6a rövid prózai betétje szintén költői akcentusokat kapott.

a maga saját összekötő és elválasztó akcentusai, melyek a másik rendszerben nem szerepelnek.⁶¹

A *Három könyv* külön akcentus-rendszere utólag alakulhatott ki. A Talmud még nem tud a két iratcsoport eltérő felolvasásáról, a 4. és az 5. század fordulóján élő, a kortárs zsidóság szokásairól jól tájékozott Hieronymus sem említi ezt a gyakorlatot⁶², a babiloni masszoréták pedig a költői szövegeket még ugyanazokkal az akcentusokkal, s zömében ugyanazon szabályok szerint tagolták, mint a prózainak tekintett könyveket.

A költői akcentusok bevezetését minden bizonnyal a költői szövegek sajátos, általában rövid, párhuzamosan építkező sorszerkezete tette szükségessé.⁶³ Ez, a forma által megszabott tagolás ugyanis a kantilláló felolvasást könnyen monotonná tehetné. Azért, hogy ez ne következzen be, egy olyan akcentus-rendszerre volt szükség, amely a prózai akcentusoknál zeneileg gazdagabb, változatosabb előadást tesz lehetővé.⁶⁴ Ennek az igénynek csak látszólag mond ellent az a tény, hogy a *Három könyv* jeleinek a száma kevesebb, mint a *XXI könyv*-ben használtaké. A költői szövegekben a bibliai versek ugyanis jóval rövidebbek, mint a prózai szövegekben, így azoknak még az árnyaltabb tagolásához is kevesebb jel szükséges.⁶⁵ Ugyanezzel magyarázható, hogy a költői rendszerben alig van szükség egymás után ugyanannak az elválasztó akcentusnak a megismétlésére: itt a megismételhető akcentusok, de a tényleges ismétlések száma is jóval kevesebb, mint a prózai rendszerben. A fokozottabb zenei igény, illetve a rövidebb értelmi egységek miatt a költői rendszerben két összetett elválasztó akcentus is létezik, a prózai rendszerben azonban ilyenek nincsenek.

A két rendszer abban is eltér egymástól, hogy eltérő mértékben nyújt támpontot a szöveg helyes értelmi tagolásához. A költői rendszerben ugyanis a változatos zenei tagolás elsőbbséget élvezett a tényleges értelmi, illetve nyelvtani egységek határainak kijelölésével szemben. A masszoréták zenei okokból időnként ott is megszakították a szöveget,

⁶¹ Ezek rövid bemutatásához lásd KUSTÁR, *A héber Ószövetség szövege*, 37–40.47–49.

⁶² Másképp korábban Luzzatto (idézi MARGOLIS, *Accents in Hebrew*, 156), aki szerint a külön költői jelek megalkotását a költői szövegek eltérő zenei előadásmódja tette szükségessé.

⁶³ Így Levita és Baer alapján WICKES, *Poetical Books*, 7.

⁶⁴ A görög egyház szintén két zenei jelrendszert használt az éneklős felolvasásokhoz: egy ekfónétikus rendszert a prófétákhoz, az újszövetségi levelekhez és evangéliumokhoz, egy másik, minden egyes szótagot megjelölő zenei jelrendszert pedig a kánon egyéb részeihez, s így a Kr. u. 13/14. századtól a zsoltárokhoz is, lásd WICKES, *Poetical Books*, 8. oldal, 15. láb.; WERNER, *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 362; WELLESZ, *Byzantine Music*, 246. A zsoltárok sajátos zsinagógai kantillációjához lásd WERNER, i.m., 362–366.

⁶⁵ A kérdéshez lásd WICKES, *Poetical Books*, 8k.

ahol ez értelmileg vagy nyelvtanilag nem lett volna szükséges, illetve sokkal hosszabb szakaszokat hagytak értelmi tagolás nélkül ott is, ahol pedig a tagolás tartalmi, vagy nyelvtani szempontokból indokolt lett volna.⁶⁶ Bizonyos belső törvényszerűségek miatt a költői rendszerben az is gyakran megtörtént, hogy a masszoréták az elválasztó akcentusokat kénytelenek voltak összekötő akcentusokkal helyettesíteni.⁶⁷ Dotan szerint ez utóbbi jelenség mögött talán nem bonyolult szabályok állnak, hanem csupán a hagyományozók hanyagsága: a költői szövegek önálló hangsúlyrendszere sok helyütt hamar feledésbe merült – így a jelek írása során sokkal könnyebben léphettek fel másolási hibák.⁶⁸

A költői akcentus-rendszer által kínált tagolás nyilvánvalóan nem a költemények eredeti sorszerkezetét, hanem a masszoréták arról alkotott felfogását tükrözi. A versek vége, illetve felének kijelölése általában egybeesik a költői sorok és félsorok határaival, de kivételek is szép számmal akadnak. Úgy tűnik, hogy a *parallelismus membrorum*nak a költői félsorok képzésében betöltött szerepét a masszoréták ismerték és a tagolásnál tekintetbe is vették; a versmértékre, illetve a metrum-képlet törvényszerűségeire azonban az akcentusok elhelyezésénél nem voltak tekintettel,⁶⁹ s az alapvetően dichotomikus akcentusrendszerrel a három tagú költői sorok struktúráját sem voltak képesek tökéletesen megjeleníteni.

A költői akcentusokra eredetileg a prózai akcentusokétól eltérő dallamot énekeltek; a *Három könyv* e sajátos kantillálását a Kr. u. 14. században élő Simon Ben Cemach Duran még ismerte. Idővel azonban, talán éppen az előadót jobban megterhelő zenei változatossága miatt, a költői szövegek külön előadásmódját fokozatosan feladták. Mára a költői akcentus-jelek a bibliai kéziratokban és a bibliakiadásokban ugyan továbbra is használatban maradtak, a zsinagógákban azonban a *Három könyv*-et is a prózai akcentusok intonációjának megfelelően olvassák.⁷⁰

⁶⁶ Lásd ACKERMANN, *Accentuation*, 80; COHEN, *System of Accentuation*, 20–29.81–83, valamint WICKES, *Prose Book*, 32–43.137; DAVIDSON, *Outlines*, 37; JAPHET, *Accente*, 22k.51–54; SPANIER, *Akzente*, 123k; PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*, 148–151.

⁶⁷ WICKES, *Poetical Books*, 8.10.60k; uő., *Prose Books*, 3, majd PRICE, *Syntax of Masoretic Accents*.

⁶⁸ DOTAN, *Masora*, 1458; uő., *Prolegomenon*, XXVI.

⁶⁹ A kérdéshez lásd LASOR, *Approach to Hebrew Poetry through the Masoretic Accents*, 338k, a *parallelismus membrorum* és a masszoréta szövegtagolás viszonyához lásd WICKES, *Poetical Books*, 24–30.

⁷⁰ A költői rendszer önálló dallam-világának nyomai egyedül Jemenben maradtak fenn; a kérdéshez lásd WICKES, *Poetical Book*, 2. és láb. 7; COHEN, *Cantillation*, 538.

VI. Akcentusok a biblián kívüli iratokban, majd a nyomtatott bibliakiadásokban

Az akcentusok alkalmazása korántsem szorítkozott a bibliai szövegekre. A Misnát, mint láttuk, a Kr. u. 2. században már szintén egyfajta kantilláló előadásmódban olvasták, s ennek jelölésére ki is alakult egy, a Talmudra és a Midrásra is alkalmazott, a bibliai kéziratok jelzéseitől teljesen eltérő akcentus-rendszer.⁷¹ Yeivin szerint az itt használt jelek eredetileg megegyeztek a korai palesztin akcentusokkal, s csak a későbbiekben ágazott ketté a két héber akcentus-rendszer fejlődése. Revell vitába száll ezzel a nézettel, s a két rendszer teljes önállóságát vallja.⁷²

A tibériási akcentusok használata szintén nem korlátozódott a bibliai kéziratokra. A kairói genizából előkerült egyik töredék szerint Jézus ben Sirák könyvét, valamint a targúmokot, elsősorban a Pentateuchos targúmat (Targum Onkelosz) szintén a tibériási iskola akcentus-rendszerével látták el; ez utóbbi esetben az akcentusok még a korai nyomtatott kiadásokban is megjelentek.⁷³

Az akcentusok az Itáliában nyomtatott héber Bibliákban szinte kezdettől fogva szerepeltek. A Bolognában, 1477-ben kiadott Zsoltárok könyve ugyan még nem hozta ezeket (mint ahogy a magánhangzókat is csak elvéve), a Pentateuchos 1482-ben ugyanitt megjelent első teljes kiadása azonban már a magánhangzókat és az akcentusokat is közölte. A Soncino-család nyomdájából elsőként kikerülő Korai próféták (1485, Soncino), majd nem sokkal ezután a Későbbi próféták kiadása (1486?) ugyan pontáció nélkül még csak a mássalhangzós szöveget közölte, a nyomda által 1488-ban elkészített első, teljes Ószövetség-kiadás azonban már nemcsak a magánhangzókat, hanem az akcentusokat is hozta. Az időközben Nápolyba áttelepült nyomda 1491-ben egy pontált és akcentusokkal ellátott Pentateuchost, majd évszám nélkül, de valószínűleg 1491–1492-ben egy szintén pontált teljes Ószövetséget jelentetett meg. Gerson ben Mózes Soncino időközben ismét elköltöztette műhelyét, s a Milánó melletti Bresciában 1494-ben már szintén az akcentusokkal együtt adta ki kis, könnyen kezelhető méretben a teljes Ószövetséget. Bibliafordításának elkészítéséhez Luther is ez utóbbi kiadást használta.⁷⁴

⁷¹ A kérdéshez lásd fentebb, 37. láb.

⁷² Lásd YEIVIN, *Prosodic Accents to Rabbinic Literature*, Leshonenu 24 (1959–60), 47–69.167–178.207–231 (idézi REVELL, *Ekphonic Neumes*, 156); REVELL, *Ekphonic Neumes*, 151–158.165–170, valamint fentebb, a 37. láb.

⁷³ SPANIER, *Akzente*, 12k; COHEN, *Cantillation*, 548k; REVELL, *Ekphonic Neumes*, 151–158.

⁷⁴ A korabeli spanyol és portugál nyomdák 1491-ig csak pontálatlan szöveget adtak ki. Eliezer Toledano lisszaboni műhelye 1491-ben a Pentateuchost, majd 1492-ben Ézsaiás–Jeremiás könyvét már akcentusokkal ellátva, de magánhangzók nélkül közölte, egy szintén portugáliai nyomda Leiriában 1492-től pedig már pontálva, akcentusokkal együtt jelentette meg az Ószövetség egyes részleteit (Példabeszédek könyve;

Felhasznált irodalom:

- ACKERMANN, A., *Das hermeneutische Element der biblischen Accentuation. Ein Beitrag zur Geschichte der hebräischen Sprache*, Berlin, 1893.
- AVENARY, H., Szócikk „Music”, in: *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 12, Jerusalem, 1972, 554–678, lásd ebben a „Bible Reading by Chant” c. alponotot, 577–578.
- CHIESA, B., *The Emergence of Hebrew Biblical Pointing. The indirect Sources* (Judentum und Umwelt 1), Frankfurt, 1979.
- COHEN, M. B., *The System of Accentuation in the Hebrew Bible*, Minneapolis, 1969.
- COHEN, F. L., Szócikk „Cantillation”, in: *The Jewish Encyclopedia*, Vol. III, New York / London, 1902, 537–549.
- DAVIDSON, A. B., *Outlines of Hebrew Accentuation: Prose and Poetical*, London, 1861.
- DOTAN, A., Szócikk „Masorah”, in: *Encyclopaedia Judaica*, Vol. XVI, Supplementary Entries, Jerusalem, 1972, 1401–1482.
- DOTAN, A., *The Beginnings of Masoretic Vowel Notation*, in: H. M. Orlinsky (ed.), 1972 and 1973 Proceedings of IOMS (Masoretic Studies 1), Missoula, 1974, 21–34.
- DOTAN, A., *The Relative Chronology of Hebrew Vocalization and Accentuation*, PAAJR 48 (1981), 87–99.
- DOTAN, A., *Research in Biblical Accentuation, Background and Trends. Prolegomenon*, in: uő. (ed.), *Two Treatises on the Accentuation of the Old Testament: On Psalm, Proverbs, and Job. On the Twenty-One Prose Books* by W. Wickes, New York, 1970, VII–XLVI.
- ENGBERG, G., *Greek Ekphonic Neumes and Masoretic Accents*, in: M. Velimirović (ed.), *Studies in Eastern Chant*, London, 1966 (SEC 1), 37–49.
- GINSBURG, CHR. D., *Life of Elias Levita*, in: uő., *The Massoreth ha-Massoreth of Elias Levita. In Hebrew with an English Translation and critical and explanatory Notes*, London, 1867, utánnymot N. H. Snaith előszavával: New York, 1968, 1–84.
- GINSBURG, CHR. D., *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London, 1897, utánnymot H. M. Orlinsky előszavával: New York, 1966.
- GOLDSCHMIDT, L., *The Earliest Editions of the Hebrew Bible – with a Treatise on the oldest Manuscripts of the Bible by Paul Kahle*, New York, 1950, 9–40.
- GOSHEN-GOTTSTEIN, M. H., *The Rise of the Tiberian Bible Text*, in: A. Altmann, (ed.), *Studies and Texts of the Lown Institute of Advanced Judaic Studies* (Biblical and Other Studies 1), Cambridge, 1963, 79–122 = in: S. Z. Leiman (ed.), *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible: an Introductory Reader*, New York, 1974, 666–709.

Korai Próféták). A Poliglotta Complutensiana (Alcala, 1514–1517) a héber szöveget ugyan már magánhangzókkal, de még mindig akcentusok nélkül hozta. A kérdéshez lásd PICK, *Printed Editions*, 48–56; GOLDSCHMIDT, *Earliest Editions*, 13–26; GOTTHEIL, *Bible Editions*, 154.

- GOTTHEIL, R., Szócikk „*Bible Editions*”, in: *Jewish Encyclopedia*, Vol. III, New York, 1902, 154–162.
- HANDSCHIN, J., Szócikk „*Akzen*”, in: F. Blume (u.a., Hg.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Band I, Kassel / Basel, 1949–1951, 260–266.
- HERZOG, A., Szócikk „*Masoretic Accents (Musical Rendition)*”, in: *Encyclopaedia Judaica*, Vol. XI, Jerusalem, 1971, 1098–1111.
- HICKMANN, H., Szócikk „*Handzeichen I. Altertum und außereuropäische Musik*”, in: F. Blume (u.a., Hg.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Band V, Kassel / Basel, 1956, 1443–1451.
- HUSMANN, H., Szócikk „*Akzentschriften*”, in: F. Blume (u.a., Hg.), *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Band I, Kassel / Basel, 1949–1951, 266–273.
- JAPHET, I. M., *Die Accente der heiligen Schrift*, Frankfurt a.M., 1896.
- KAHLE, P., *Beiträge zur Geschichte der hebräischen Punktation*, ZAW 21 (1901), 273–317.
- KAHLE, P., *Masoreten des Westens II*, Stuttgart, 1930.
- KAHLE, P., *Der alttestamentliche Bibeltext*, Theologische Rundschau 5 (1933), 227–238.
- KAHLE, P., *Der hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart, 1961.
- KAHLE, P., *Die Kairoer Genisa. Untersuchungen zur Geschichte des hebräischen Bibeltextes und seiner Übersetzungen*, Berlin, 1962.
- KAHLE, P., *Masoreten des Ostens. Die ältesten punktierten Handschriften des Alten Testaments und der Targume* (BWAT 15), Leipzig, 1913, utánnymat: 1966.
- KELLEY, P. H. – MYNATT, D. S. – CRAWFORD, F. G., *Die Masora der Biblia Hebraica Stuttgartensia. Einführung und Kommentiertes Glossar*, Stuttgart, 2003.
- KITTEL, R., *Über die Notwendigkeit und Möglichkeit einer neuen Ausgabe der hebräischen Bibel. Studien und Erwägungen*, Leipzig, 1902.
- KRISTIANPOLLER, A., Szócikk „*Masora and Masorites*”, in: *The Universal Jewish Encyclopedia*, Vol. VII, New York, 1942, 399–401.
- KUSTÁR Z., *A héber Ószövetség szövege. Kézikönyv a Biblia Hebraica Stuttgartensiahoz*, Debrecen, 2000.
- KUSTÁR Z., *Az akcentusok és az exegézis*, Theologiai Szemle 2007/1, 4–14.
- LASOR, W. S., *An Approach to Hebrew Poetry through the Masoretic Accents*, in: A. I. Kash – L. Nemoy (eds.), *Essays on the Occasion of the Seventieth Anniversary of the Dropsie University*, Philadelphia, 1979, 327–353.
- LAUM, B., *Das alexandrinische Akzentuationssystem unter Zugrundlegung der theoretischen Lehren der Grammatiker und mit Heranziehung der praktischen Verwendung in den Papyri*, Paderborn, 1928.
- LAZARUS, H. M., *The Rationale of the Tiberian Graphic Accentuation (XXI Books)*, in: E. Goldston (ed.), *Essays in Honour of Dr. J. H. Hertz*, London, 1942, 271–291.
- LEVIN, S., *The traditional Chironomy of the Hebrew Scriptures*, JBL 87 (1986), 59–70.
- MARGOLIS, M. L., Szócikk „*Accents in Hebrew*”, in: *The Jewish Encyclopedia*, Vol. I, New York / London, 1901, 149–158.
- MORAG, S., *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic*, 'S-Gravenhage, 1962.

- PICK, B., *History of the Printed Editions of the Old Testament, Together with a Description of the Rabbinic and Polyglot Bibles*, Hebraica 9 (1892), 47–116.
- PRAETORIUS, F., *Über den rückweichenden Accent im Hebräischen*, Halle an der Saale, 1897.
- PRAETORIUS, F., *Über die Herkunft der hebräischen Accente*, Berlin, 1901.
- PRICE, J. D., *The Syntax of Masoretic Accents in the Hebrew Bible*, Lewiston, 1990.
- RAJECZKY B., *Mi a gregorián?*, Budapest, 2. kiadás, 1982.
- REVELL, E. J., *A New Biblical Fragment with Palestinian Vocalization*, Textus 7 (1969), 59–75.
- REVELL, E. J., *The Oldest Evidence for the Hebrew Accent System*, Bulletin of the John Rylands Library 54 (1971), 214–222.
- REVELL, E. J., *The Placing of the Accent Signs in the Biblical Texts with Palestinian Pointing*, in: J. W. Wevers – D. B. Redford (eds.), *Studies on the Ancient Palestinians World*, Toronto, 1972, 34–45.
- REVELL, E. J., *Hebrew Accents and Greek Ekphonic Neumes*, SEC 4 (1974), 140–170.
- REVELL, E. J., *MdW II, MS M, and other Palestinian MSS with defective Accentuation*, in: H. M. Orlinsky (ed.), 1972 and 1973 Proceedings of IOMS (Masoretic Studies 1), Missoula, 1974, 149–157.
- REVELL, E. J., *The Relation of the Palestinian to the Tiberian Massora*, in: H. M. Orlinsky (ed.), 1972 and 1973 Proceedings of IOMS (Masoretic Studies 1), Missoula, 1974, 87–97.
- REVELL, E. J., *Biblical Punctuation and Chant in the Second Temple Period*, JSJ 7 (1976), 181–198.
- REVELL, E. J., *Biblical Texts with Palestinian Pointing and their Accents* (SBL Masoretic Studies 4), Missoula, 1977.
- ROBERTS, B. J., *The Emergence of the Tiberian Massoretic Text*, JThSt 49 (1948), 8–16.
- SEGAL, J. B., *The Diacritical Point and the Accents in Syriac*, Oxford, 1953.
- SPANIER, A., *Die massoretischen Akzente. Eine Darlegung des Systems nebst Beiträgen zum Verständnis ihrer Entwicklung*, Berlin, 1927.
- WAGNER, P., *Neumenkunde. Paläographie des liturgischen Gesanges. Nach den Quellen dargestellt und an zahlreichen Faksimiles aus den mittelalterlichen Handschriften veranschaulicht*, 3. kiadás, Hildesheim, 1962.
- WEISS, T., *Zur ostsyrischen Laut- und Akzentlehre auf Grund der ostsyrischen Massorah-Handschrift des British Museum*, Stuttgart, 1933.
- WELLESZ, E., *Die byzantinischen Lektionszeichen*, Zeitschrift für Musikwissenschaft 11 (1928–1929), 513–534.
- WELLESZ, E., *Studien zur Paläographie der byzantinischen Musik*, Zeitschrift für Musikwissenschaft 12 (1929–1930), 385–397.
- WELLESZ, E., *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford, 2. kiadás, 1961.
- WERNER, E., *Preliminary Notes for a Comparative Study of Catholic and Jewish Musical Punctuation*, HUCA 15 (1940), 335–366.

- WERNER, E., *The Music of post-biblical Judaism*, in: E. Wellesz (ed.), *New Oxford History of Music. Vol. I: Ancient and Oriental Music*, London / New York / Toronto, 1966, 313–335.
- WERNER, E., *The Sacred Bridge. The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church during the First Millennium. Vol. I*, London / New York, 1959, *Vol. II*, New York, 1984.
- WICKES, W., *A Treatise on the Accentuation of the Three so-called Poetical Books of the Old Testament*, Oxford, 1881, utánnymot A. Dotan előszavával: New York, 1970.
- WICKES, W., *Treatise on the Accentuation of the Twenty-one so-called Prose Books of the Old Testament*, Oxford, 1887, utánnymot A. Dotan előszavával: New York, 1970.
- YEIVIN, I., *A Babylonian Fragment of the Bible in the Abbreviated System*, Textus 2 (1962), 120–139.
- YEIVIN, I., *A Palestinian Fragment of Haftaroht and other Mss with mixed Pointing*, Textus 3 (1963), 121–127.
- YEIVIN, I., *Introduction to the Tiberian Masorah, translated and edited by E. J. Revell* (SBL Masoretic Studies 5), Ann Arbor, Michigan, 1980.
- ZAMINER, F., Szócikk „*Prozódia*”, in: C. Dahlhaus – H. H. Eggebrecht (szerk.), *Brockhaus Riemann Zenei Lexikon* (a magyar kiadás szerkesztője: Boronkay A.), 3. kötet, Budapest, 1985, 159–160.